

Kennissynthese cultuurbeoefening op
school en in de vrije tijd | (immaterieel)
erfgoed

Een verzameling van elf jaar Nederlands onderzoek
mei 2025

Inhoud

1	Aanleiding en onderzoeksopzet	3
1.1	Aanleiding	3
1.2	Afbakening cultuurbeoefening en cultuureducatie	3
1.3	Bronnen en onderzoeksvragen	5
1.4	Onderzoeksaanpak	6
2	Beoefenaars	7
2.1	Erfgoedbeoefening in de vrije tijd	7
2.1.1	Erfgoedbeoefening in de praktijk: terminologie en duiding	7
2.1.2	Aandeel erfgoedbeoefenaars sinds 2012	8
2.1.3	Erfgoedgemeenschappen	10
2.1.4	Bredere perspectieven op erfgoedbeoefening	10
2.1.5	Betekenis van erfgoedparticipatie	12
2.2	Cultuureducatie in het funderend onderwijs	12
2.2.1	Erfgoededucatie	13
3	Aanbieders	14
3.1	Binnenschoolse aanbieders	14
3.1.1	Scholen en hun cultuuronderwijs	14
3.1.2	Basisscholen en erfgoedonderwijs	15
3.1.3	Vo-scholen en erfgoedonderwijs	16
3.2	Buitenschools aanbod	17
3.2.1	Erfgoedverenigingen	17
4	Ondersteuners	20
4.1.1	Provinciale erfgoedinstellingen	20
5	Overheden en beleid	21
5.1	Het erfgoedbeoefeningsbeleid van gemeenten	21
5.1.1	Immaterieel erfgoed	21
5.1.2	Erfgoedparticipatie	21
5.2	Het erfgoedbeoefeningsbeleid van provincies	23
5.2.1	Immaterieel erfgoed	23
5.2.2	Erfgoedparticipatie	23
5.3	Het cultuurbeoefeningsbeleid van het Rijk	24
5.3.1	Immaterieel erfgoed	24
5.3.2	Erfgoedparticipatie	25
	Dankwoord	26
	Literatuurlijst	27
	Colofon	31

1 Aanleiding en onderzoekopzet

1.1 Aanleiding

Dit is een sub publicatie met als thema ‘(immaterieel) erfgoed’ die is gebaseerd op geactualiseerde versie van de kennissynthese cultuurbeoefening op school en in de vrije tijd. Op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) kwam in de eerste helft van 2024 de eerste kennissynthese over cultuurbeoefening in Nederland tot stand. Deze vormde een van de kennisbronnen voor de probleemanalyse van de Bestuurlijke Afspraken Cultuurbeoefening tussen het ministerie, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG). Jaarlijks wordt nu de kennissynthese aangevuld met gepubliceerd onderzoek van het jaar daarvoor en nog ontbrekende publicaties van na 2014. Deze synthese biedt professionals uit de culturele sector zo een overzicht van recent onderzoek naar het werkveld van cultuurbeoefening. Dit eerste hoofdstuk beschrijft de afbakening van deze kennissynthese, de gebruikte bronnen, de onderzoeksvragen en de onderzoeksaanpak.

1.2 Afbakening cultuurbeoefening en cultuureducatie

Deze kennissynthese gaat over ‘cultuurbeoefening op school en in de vrije tijd’. Dit begrip bestaat uit vier termen: cultuur, beoefening, school en vrije tijd.

Onder ‘cultuur’ verstaan we de kunsten en erfgoed. Daarmee volgen we de betekenis zoals gebruikt in het cultuurbeleid van overheden. Het begrip cultuur kent ook vele andere betekenissen, zoals beschaving of identiteit. Binnen de antropologie omvat cultuur alle praktijken van mensen. Maar in deze kennissynthese gaat het dus om een smalle definitie van cultuur zoals gebruikt binnen het overheidsbeleid, en betreft het alleen de artistieke en creatieve praktijken van mensen (‘kunsten’) en de praktijken van mensen die uit het verleden zijn overgeleverd en die we bewust bewaren en doorgeven (‘erfgoed’). Wat precies onder deze praktijken valt, en vooral of het wel of niet geldt als ‘kunst’ of ‘erfgoed’, is niet eenduidig en kan sterk verschillen per tijd, plaats of individu. Is bijvoorbeeld bakken een artistieke of creatieve praktijk? Of gamen?

‘Beoefening’ is het zich toeleggen op iets, zich bezighouden met iets of iets in de praktijk brengen. Bij cultuurbeoefening gaat het dus om het zich toeleggen of bezighouden met artistieke en creatieve praktijken of met praktijken overgeleverd uit het verleden. Dit kan op veel verschillende manieren. Het gaat in belangrijke mate om het werken aan, het maken van of het in stand houden van een artistiek of historisch ‘product’, ‘object’ of ‘voorwerp’, zoals een muziekestuk, een dans, een beeldhouwwerk, een schilderij, een historische tuin, een molen en een traditie. De actor noemen we een ‘beoefenaar’ of een ‘maker’. Daarnaast gaat het bij cultuurbeoefening nadrukkelijk ook om het leren van en over en het doceren van zulke praktijken, aangeduid met termen als educatie of onderwijs. De actoren binnen de educatieve praktijk van cultuurbeoefening zijn dus zowel de lerende als de docerende. Bij de ‘lerende’ gaat het om leerlingen, studenten of cursisten. Bij de ‘docerende’ gaat het om leraren, begeleiders of ondersteuners, waarbij het zowel gaat om vrijwilligers als professionals. Vanuit het perspectief van het doceren en leren valt behalve het maken ook het bezoeken, bekijken, raadplegen of lezen van kunsten en erfgoed onder de definitie van cultuurbeoefening. Maar daarbij is een formeel-

educatieve context wel een voorwaarde. Als het niet plaatsvindt binnen een formeel-educatieve context, valt het bezoeken van een popfestival, het bezichtigen van een kasteel of het lezen van een roman in deze kennissynthese niet onder 'cultuurbeoefening'.

Dat brengt ons bij cultuurbeoefening 'op school' en 'in de vrije tijd'. Onder 'op school' valt het funderend onderwijs, oftewel het basisonderwijs (po), het voortgezet onderwijs (vo) en het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) voor leerlingen van 4 tot 18 jaar. Cultuurbeoefening op school betreft dus zowel het maken van kunst als het bezoeken, bekijken, raadplegen of lezen van kunst of erfgoed. Onder 'in de vrije tijd' valt alles wat niet onder schooltijd en niet beroepsmatig of in werktijd plaatsvindt. Kunstenaars, musici of artiesten die beroepsmatig met kunst of erfgoed bezig zijn, vallen dan ook niet onder de in deze kennissynthese gebruikte definitie.

'Cultuurbeoefening' is een relatief nieuw begrip dat vooralsnog alleen wordt gebruikt binnen het cultuurbeleid van overheden. Deze kennissynthese gebruikt dit begrip als afbakening voor het beschrijven van het onderzoek, omdat de eerste editie van de kennissynthese tot stand kwam op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Het doel van de introductie van 'cultuurbeoefening' is om een overkoepelend begrip te vinden voor verschillende beleidsdomeinen. Dan gaat het om de domeinen cultuureducatie, cultuurparticipatie, amateurkunst, erfgoedparticipatie, immaterieel erfgoed en talentontwikkeling. Deze begrippen hebben allemaal hun eigen definitie, die elkaar in grote mate ook overlappen. Het werken met het begrip 'cultuurbeoefening op school en in de vrije tijd' is een poging om deze overlap te benoemen en het gemeenschappelijke van deze beleidsdomeinen te benadrukken. In deze kennissynthese zullen we de begrippen voor de zes beleidsdomeinen echter nog veelvuldig gebruiken, omdat de beschreven onderzoekpublicaties die nu eenmaal gebruiken.

Deze kennissynthese probeert een systeemperspectief te hanteren en ordent en beschrijft de bestudeerde literatuur naar vier soorten partijen die actief zijn binnen het 'systeem' of de 'systemen' waarbinnen cultuurbeoefening plaatsvindt:

- 1 Beoefenaars van kunsten en erfgoed:
bijvoorbeeld leerling, stamboomonderzoeker, klarinettist in amateurorkest, fotograaf bij filmclub, popband.
- 2 Aanbieders (organisaties, groepen, individuen) die cultuurbeoefening mogelijk maken:
bijvoorbeeld verenigingen, scholen, kunstdocenten, muziekscholen, musea, gezelschappen.
- 3 Ondersteuners die aanbieders helpen bij hun organisatie en dienstverlening:
- 4 bijvoorbeeld gemeentelijke, provinciale en landelijke steuninstellingen, waaronder bonden en koepelorganisaties.
- 5 Overheden die met beleid (wetgeving, beleidsprogramma's en financiering) beoefenaars, aanbieders en ondersteuners aansturen en cultuurbeoefening mede mogelijk maken:
rijk, provincies, gemeenten.

Aan elke partij is in het rapport een apart hoofdstuk gewijd. Deze hoofdstukken zijn in de complete publicatie vaak weer geordend volgens de domeinen amateurkunst, cultuureducatie en erfgoed. Dit komt doordat deze kennissynthese zo nauwkeurig mogelijk de bestudeerde literatuur beschrijft en die behandelt vaak één afgebakend domein. Dit betekent verder dat we bij de beschrijving van een publicatie ook de daarin gebruikte terminologie volgen. Denk

bijvoorbeeld aan cultuureducatie en kunsteducatie. Gevolg is dat in de kennissynthese verschillende begrippen en termen door elkaar gebruikt worden. In dit voorliggende onderzoek staat dus louter onderzoek beschreven over erfgoed.

1.3 Bronnen en onderzoeksvragen

De kennissynthese is gebaseerd op één type bron: gepubliceerd onderzoek naar cultuurbeoefening in (Caribisch) Nederland. Het gaat om onderzoek sinds 2014. Bij de selectie van publicaties is geen onderscheid gemaakt naar onderzoeksmethoden. Andere typen bronnen zijn niet geraadpleegd, zoals primaire bronnen, beleidsdocumenten en jaarverslagen of opiniërende publicaties. Ook is internationaal onderzoek buiten beschouwing gelaten. Evenmin is aanvullend empirisch onderzoek verricht. We beseffen dat er meer kennisbronnen zijn en dat deze synthese een beperkte blik geeft. Daarop reflecteren we in het slothoofdstuk van de volledige kennissynthese cultuurbeoefening.

De geselecteerde onderzoeken geven (een deel van) een antwoord op de volgende onderzoeksvragen:

Hoofdvraag

- Wat zijn belangrijke bevindingen uit de recente onderzoeksliteratuur over cultuurbeoefening in (Caribisch) Nederland over de recente ontwikkelingen van cultuurbeoefening in de afgelopen elf jaar?

Deelvragen

- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over de cultuurbeoefenaars en hun cultuurbeoefening?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen beoefenaars en vormen, manieren en plaatsen van beoefening?
 - Zijn er volgens de recente onderzoeksliteratuur groepen of plaatsen in de samenleving die relatief vaker of minder vaak aan cultuurbeoefening doen? En zo ja, wat zijn daarvan de gegeven verklaringen?
- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over de aanbieders die cultuurbeoefening mogelijk maken?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen aanbieders en vormen, manieren, financiering en plaatsen van aanbod?
- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over de ondersteuners die aanbieders helpen bij hun organisatie?
 - Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen ondersteuners en vormen, manieren, financiering en plaatsen van ondersteuning?
- Wat zijn belangrijke bevindingen uit recent onderzoek over overheden en hun beleid voor cultuurbeoefening?

- Wat zijn belangrijke ontwikkelingen als het gaat om aantallen overheden die beleid maken voor cultuurbeoefening en de manieren, vormen, financiering en het beschikbare budget voor cultuurbeoefening?
- Wat zegt de recente onderzoeksliteratuur over de relaties tussen beleid, ondersteuning, aanbod en beoefening binnen Nederland en de Nederlandse Cariben?
 - Welke invloed hebben ontwikkelingen binnen een van deze partijen op de andere partijen?

1.4 Onderzoeksaanpak

Een syntheseonderzoek is het samenbrengen, analyseren, duiden en combineren van bevindingen uit verschillende studies. Dit zorgt voor een theoretische of conceptuele meerwaarde die de resultaten van de individuele studies overstijgt (Pope et al., 2007). De synthesestudie voerden we uit met een analysekader dat is gebaseerd op het systeemperspectief.

Tabel 1 Schematische weergave systeemlagen syntheseonderzoek cultuurbeoefening

	Cultuur-educatie	Cultuur-participatie	Amateur-kunst	Erfgoed-participatie	Immaterieel erfgoed	Talent-ontwikkeling
Beoefenaar						
Aanbieder						
Ondersteuner						
Overheid						

Ons literatuuronderzoek bestond grofweg uit vier stappen.

- In stap 1 stelden we een literatuurlijst samen via de sneeuwbalmethode en search. Het startpunt waren de centrale begrippen zoals het ministerie deze in beleid hanteert. Op basis hiervan hebben we een eerste literatuurlijst opgesteld, die we aanvulden door te kijken naar referenties (sneeuwbalmethode). Daarnaast hebben we via onder meer zoekmachines en databanken gekeken welke verdere studies relevant waren.
- In stap 2 maakten we een selectie van de meest relevante literatuur en ordenden we die naar de vier partijen binnen het systeem van cultuurbeoefening.
- In stap 3 is de meest relevante literatuur gelezen en destilleerden we de belangrijkste informatie hieruit die antwoord geeft op de onderzoeksvragen.
- In stap 4 hebben we met het analysekader de belangrijkste bevindingen beschreven in het rapport.

2 Beoefenaars

In het vorige hoofdstuk hebben we kort toegelicht *wie* we onder de cultuurbeoefenaar scharen. In dit hoofdstuk gaan we hier dieper in op deze beoefenaar. We beschrijven hier de beoefenaars van erfgoed in de vrije tijd en vervolgens de leerlingen die erfgoededucatie genieten in het funderend onderwijs en mbo. Het gaat dus niet om kunstbeoefening als professie en evenmin om het kunstvakonderwijs in het mbo of hbo.

De beoefenaar is ook aan te duiden als participant of deelnemer aan een culturele activiteit (Bisschop Boele, 2017). Andere termen die in omloop zijn, zijn onder meer amateurkunstenaar en, binnen erfgoed, vrijwilliger. In dit onderzoek spreken we over participant of deelnemer.

In een analyse naar kunstzinnige activiteiten laat kennisinstituut Movisie (Kros & Felten, 2022) zien dat culturele activiteiten een vorm van ontmoeting en contact kunnen zijn. Tijdens culturele ontmoetingen ontstaan er dialoog en samenwerking, leert men van elkaar en is er een creatief proces. Dit resulteert vervolgens in een positieve houding jegens mensen met een andere culturele achtergrond, meer verbondenheid in een gemeenschap, sociale netwerken, empowerment en flexibeler nadenken (Kros & Felten, 2022, pp. 33–36).

2.1 Erfgoedbeoefening in de vrije tijd

2.1.1 Erfgoedbeoefening in de praktijk: terminologie en duiding

In het cultuurbeleid en ook bij onderzoekers is er steeds meer aandacht voor een bredere blik op kunst en erfgoed.¹ Het is zoals hierboven ook al vermeld van belang om voor culturele praktijken nadrukkelijk verder te kijken dan bestaande, gedefinieerde cultuuruitingen. Dit heeft ook gevolgen voor (de interpretatie van) het onderzoek naar erfgoedbeoefening. Bij een breder begrip van erfgoed tellen we natuurlijk meer en meer diverse beoefenaars. De vormen waarin mensen erfgoed beoefenen, wordt soms breed en dan weer smaller in beeld gebracht. In deze paragraaf gaan we nader in op het gebruik van terminologie, definities en duiding van de uitkomsten van de verschillende onderzoeken.

In 2015 verscheen onder de titel *Gisteren vandaag* een uitgebreide studie van het SCP naar erfgoedbeoefening in Nederland (Van den Broek & Van Houwelingen, 2015). De onderzoekers schrijven daarin: ‘In onderzoek naar culturele belangstelling was erfgoedbeoefening (in de vrije tijd) tot nu toe onderbelicht, althans wat betreft het bevragen wie erfgoedactiviteiten beoefent.’ (p. 89). In *Gisteren vandaag* proberen ze enigszins orde te scheppen in de veelheid aan termen rond erfgoedbeoefening. Ze hanteren een specifieke definitie van erfgoedbeoefening:

1 In het hoofdstuk ‘Cultuur en kennis’ van Cultuurmonitor Jaarrapportage 2022 schrijven Pigaht, Sharif en Brom: ‘Binnen diverse domeinen in de Cultuurmonitor zien we dat er een verschuiving plaatsvindt: van een “expert”- gedreven invulling van cultuur naar een bredere en participatieve vorm van cultuurbegrip, waarbij beleid een gewichtige rol speelt in de perceptie daarvan. Zie bijvoorbeeld het Verdrag van Faro, waarin de gevoelde urgentie en groei van initiatieven omtrent meerstemmigheid en de toenemende belangstelling voor immaterieel erfgoed zichtbaar is.’ (p. 26)

‘Bij erfgoedbeoefening gaat het om zelf historisch onderzoek doen (incl. streekgeschiedenis of stamboomonderzoek), historische voorwerpen verzamelen of opknappen, en ambachten als molenaar of mandenvlechter uitoefenen.’ (p. 75). Verschillende vormen van vrijwilligerswerk vallen buiten hun vraagstelling en te verzamelen data: ‘In dit rapport is voor de volgende oplossing en afbakening gekozen: de term vrijwilliger heeft hier de gangbare betekenis van vrijwillige ondersteuning en wie in de vrije tijd inhoudelijk met erfgoed in de weer is, staat hier als erfgoedbeoefenaar te boek. Dit op de molenwereld toepassend zijn de bestuurders van een stichting die een molen beheert en degenen die zich inzetten voor fondsenwerving voor of onderhoud aan die molen als vrijwilligers geboekstaafd, en degenen die de molen laten draaien als erfgoedbeoefenaars.’ (pp. 21-22).

Toch is er veel voor te zeggen om vrijwilligerswerk binnen een museum en erfgoedinstelling wel onder erfgoedbeoefening te scharen. We zien dat erfgoedinstellingen vrijwilligers op diverse manieren betrekken. Vaak is er een vaste kern vrijwilligers, met een flexibele schil daaromheen (Cruikshanks, 2022, p. 12). Een onderzoek onder vrijwilligers die zich inzetten voor de zorg voor monumenten laat zien welke taken deze vrijwilligers oppakken:

‘Bijna driekwart van de respondenten (72%) heeft vooral veel contact met de bezoekers van het monument. Zij geven rondleidingen, zijn gastheer of gastvrouw, staan bezoekers te woord in het winkeltje of schenken koffie bij activiteiten. Een derde van de vrijwilligers klust, voert onderhoudswerkzaamheden uit, poetst het koper, windt elke dag de torenklok op of bouwt tentoonstellingen op. Een van de telefonisch geïnterviewde vrijwilligers vertelde bekend te staan als ‘hoofd verfkwasten’. Een vijfde van de geënquêteerden verricht werkzaamheden op kantoor. Die kunnen secretariael, administratief of archivaal van aard zijn, maar ook collectie-beheer omvatten. Bijna de helft van de respondenten zit in een bestuur, commissie of projectgroep, bijvoorbeeld als penningmeester of voorzitter’ (Stichting Nederland Monumentenland, 2019, p. 9).

Dit soort data is echter nog niet bekend over de gehele erfgoedsector.

2.1.2 Aandeel erfgoedbeoefenaars sinds 2012

In de enquête Vrijetijdsomnibus (VTO) werden in 2012 voor het eerst vragen over erfgoedbeoefening gesteld:

Hoe vaak heeft u in de afgelopen 12 maanden als hobby...

- aan stamboomonderzoek gedaan?
- onderzoek naar lokale of regionale geschiedenis gedaan?
- onderzoek naar historische gebeurtenissen of personen gedaan?
- historische gebouwen of voorwerpen opgeknapt?
- historische documenten of voorwerpen verzameld?
- een oud ambacht uitgeoefend of gedemonstreerd of historische gebeurtenissen nagespeeld?

Deelname aan deze vormen van erfgoedbeoefening is gepeild bij mensen van 12 jaar en ouder. In 2012 beoefende 26% van de respondenten in de twaalf maanden voorafgaand aan de

enquête slechts één keer een erfgoedactiviteit. Dat zijn ruim 3,5 miljoen mensen (Van den Broek & Van Houwelingen, 2015, p. 5). De organisatiegraad onder de erfgoedbeoefenaars is niet echt hoog: 10% is lid van een vereniging of stichting en 8% neemt deel aan een informele groep die zich bezighoudt met een erfgoedactiviteit. Twee derde beoefent de erfgoedactiviteit individueel; een derde van alle erfgoedbeoefenaars heeft daarover contact met anderen (Van den Broek & Van Houwelingen, 2015, p. 96).

Het percentage erfgoedbeoefenaars stijgt door de jaren heen licht (zie tabel in Goedhart & Roosblad, 2023). Inmiddels is de vraagstelling ook iets uitgebreid, met de activiteiten:

- geholpen om een lokale, regionale of nationale traditie, gebruik of ambacht in stand te houden;
- meegedaan of bijgedragen aan archeologisch onderzoek.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN) deden in 2024 onderzoek naar erfgoedbeoefening (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed & KIEN, 2024). Hieruit blijkt 38% van de bevolking van 12 jaar en ouder zich in de vrije tijd actief inzet voor erfgoed – dat zijn grofweg 6 miljoen Nederlanders. Dit onderzoek is een aanvulling op de VTO-cijfers, omdat het erfgoedbeoefenaars ook vraagt naar de aard van hun activiteiten, hun motivatie en de belemmeringen die ze ervaren.

De erfgoedbeoefenaars zijn vooral actief bezig met onderzoek doen, het organiseren van activiteiten en bijeenkomsten, en met het onderhouden of opknappen van cultureel erfgoed. Ruim 40% is verbonden aan een vereniging of andere, informele groep, of aan een online community. Dat is aanzienlijk meer dan in de het onderzoek van Van den Broek en Van Houwelingen (2015) naar voren komt. We zien dat gemiddeld meer jongeren dan senioren zich in hun vrije tijd actief inzetten voor cultureel erfgoed. Mensen met een beperking of chronische aandoening zijn in gelijke mate actief als mensen zonder beperking. Verder is het percentage actieve erfgoedbeoefenaars buiten de sterk stedelijke gebieden iets hoger.

De respondenten noemen als reden voor hun inzet met name plezier en ontspanning, en omdat ze meer over het verleden willen leren. Daarnaast willen ze meehelpen om cultureel erfgoed te behouden. Tijdgebrek is de meest genoemde belemmering om zich actief bezig te houden met cultureel erfgoed (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed & KIEN, 2024).

In het VTO-onderzoek kunnen we de achtergrondkenmerken van de beoefenaars van kunst en erfgoed vergelijken. Hierbij vallen drie dingen op. Waar vrouwen vaker kunst beoefenen, vormen bij erfgoedbeoefening mannen juist de meerderheid. Verder beoefenen 65-plussers vaak erfgoed, terwijl ze bij kunstbeoefening een minderheid vormen. Waar de VTO-cijfers lieten zien dat mensen met een niet-westerse migratieachtergrond iets minder vaak deelnamen aan kunstbeoefening dan mensen met een Nederlandse of westerse migratieachtergrond, is dit verschil groter bij erfgoedbeoefening (Gielen et al., 2022).

Net als bij kunstbeoefening lijkt de coronapandemie ook hier de mate van beoefening nauwelijks te hebben beïnvloed. Het aantal erfgoedvrijwilligers bleef stabiel sinds het uitbreken van de coronacrisis (Broers et al., 2023, p. 31). Bij musea zien we wel een effect van de

coronapandemie. In de jaren 2015-2019 waren grofweg 31.000 vrijwilligers actief in geregistreerde musea. (CBS, 2022). 'Vanwege de verplichte sluiting en beperking van de activiteiten doen musea in 2020 en 2021 eveneens een geringer beroep op vrijwilligers en stagiairs (een daling van 18,4%). Daarnaast kampen musea vanwege de pandemie met een geringere beschikbaarheid van (oudere) vrijwilligers.' (Museumvereniging, 2022, pp. 36-37). Het is nog niet bekend of dit zich volledig heeft hersteld.

2.1.3 Erfgoedgemeenschappen

De veldverkenning naar beoefening binnen erfgoedgemeenschappen in Gouda biedt een andere benadering dan het kijken naar individuele erfgoedbeoefenaars en vrijwilligers (Burggraaff & Elpers, 2024). Het begrip erfgoedgemeenschap is in gebruik bij beoefenaars van immaterieel erfgoed en wordt ook gebruikt voor erfgoedbrede beoefening in het Verdrag van Faro².

Deze gemeenschappen zijn groepen mensen die zich vanuit interesse en intrinsieke motivatie voor erfgoed formeren in een sociaal verband en zich in hun vrije tijd vrijwillig bezighouden met cultureel erfgoed. De gemeenschappen bestaan uit diverse actoren en kunnen verschillende vormen aannemen, maar vaak zijn er vrijwilligers bij betrokken. 'Vrijwilliger' is dan ook een van de kenmerken van een Faro-erfgoedgemeenschap. Binnen deze gemeenschappen speelt de sociale waarde van erfgoed een cruciale rol (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 5).

De verkenning in Gouda heeft circa 75 erfgoedgemeenschappen in kaart gebracht rond materieel en immaterieel erfgoed en met een omvang variërend van circa 10 tot wel 1000 leden. De erfgoedgemeenschappen kunnen formeel of informeel georganiseerd zijn. Niet alle gemeenschappen beschouwen hun praktijken als (immaterieel) erfgoed (vgl. Borghuis & Meijer, 2023, pp. 14-15), terwijl ze soms wel zo te definiëren zouden zijn. Een verkenning naar verzamelingen van diverse gemeenschappen in Nederland maakt duidelijk dat ze cultuurgooederen vaak nog actief gebruiken en dus niet op een 'museale' manier bewaren of presenteren (Simons & Bergwerff, 2024).

In Brabant is een enquête verspreid onder 430 erfgoedgemeenschappen. Deze groepen zijn actief in heemkundekringen, (streek)musea, erfgoedverenigingen, dialectgroepen of met ambachten. Van de 176 respondenten zegt het overgrote deel in structureel verband samen te komen. Deze gemeenschappen bestaan veelal uit kleine groepjes tot 20 mensen, of grotere groepen van 51 leden of meer. De actieve leden zijn overwegend 65-plus, gevolgd door leden van 56 tot 65 jaar. Ten slotte zijn er meer mannen dan vrouwen actief zijn (Walet, 2020).

2.1.4 Bredere perspectieven op erfgoedbeoefening

De werkelijke praktijk van erfgoedbeoefening is soms lastig in kaart te brengen met een kwantitatieve aanpak. Hieronder benoemen we ter illustratie enkele deelonderzoeken en databronnen om de breedte van erfgoedbeoefening te benadrukken.

2 Zie hoofdstuk 5, pagina 23 voor meer informatie over het verdrag van Faro

De Nederlandse inventaris van immaterieel erfgoed telt bijna 200 immateriële. In 2017 stond de teller nog op 129. De inventaris wordt aangevuld dankzij erfgoedgemeenschappen die zichzelf aanmelden. Het beleidsinstrumentarium voor immaterieel erfgoed werkt goed, maar lang niet alle belanghebbenden weten deze te vinden. Deze inventaris is mede daarom ook niet representatief voor de bevolkingssamenstelling van Nederland (Van der Horst et al., 2022, p. 9). In het promotieonderzoek van Mike de Kreek (2016) worden 34 Nederlandse online buurtgeheugens geanalyseerd. Via daarvoor ingerichte websites en bredere sociale netwerksites verzamelen en delen een toenemend aantal mensen hun herinneringen. Een aanzienlijk deel van deze platforms bevatten herinneringen aan en ervaringen in buurten van steden of dorpen. De herinneringen bestaan uit video, audio, foto's of tekst, of combinaties daarvan, voornamelijk door buurtbewoners gemaakt. Dit zijn zeker niet alleen institutionele initiatieven. Mensen van alle leeftijden zijn betrokken bij dit soort initiatieven en starten regelmatig hun eigen online straat- of buurtgeheugen.

In verschillende gemeenten is ruimte voor burgerparticipatie bij de waardering van lokaal gebouwd erfgoed. Heemschut Amsterdam liet onderzoek doen naar waarderingsparticipatie bij Post 65 erfgoed (Van der Werff, 2021), dat is gebouwd erfgoed uit de periode 1965-1990. Het kwalitatieve onderzoek omvatte erfgoedparticipatie via burgerinitiatieven, erfgoedverenigingen en individuele Post 65 initiatieven.

Een verkenning naar participatie in de Nederlandse archeologie leverde 55 (tijdelijke) projecten door het hele land en meer structurele initiatieven op (Van Londen et al., 2021), waarin de overheid (gemeente, provincie en het Rijk) als initiatiefnemer het grootste aandeel heeft. Deze inventarisatie geeft vooral zicht op de top-down georganiseerde mogelijkheden voor participatie, want actieve archeologiebeoefening door leden van verenigingen, stichtingen en gemeenschappen is hierin niet meegenomen. Hoewel de doelen en doelgroepen vaak niet expliciet zijn uitgewerkt in de initiatieven, blijkt dat de participanten divers zijn (vaak met een focus op lokale bewoners).

Een onderzoek in de provincie Zuid-Holland schetst een meer bottom-up perspectief op basis van interviews met en een enquête onder erfgoedbeoefenaars in de archeologie (Van Winkelhoff et al., 2024). Deze beoefenaars zijn actief in werkgroepen met vaak een vaste 'werkavond'. Na de start van de avond met koffie en thee, werken ze aan verschillende onderzoeken. Daarnaast houden ze zich bezig met belangenbehartiging, het maken van publicaties en het organiseren van rondleidingen of lezingen. Andere respondenten zijn buiten de formeel georganiseerde verbanden actief. Een voorbeeld zijn zoekers van steentijdartefacten op het strand. Ongeveer 50-100 mensen zoeken regelmatig op het strand bij de Zandmotor (een kunstmatig schiereiland aan de kust tussen Hoek van Holland en Scheveningen). Een harde kern van 10-15 mensen is in bepaalde periodes van het jaar wekelijks actief en heeft contact met een aantal professionele archeologen. De zoekers zijn ook actief op online fora en op Facebook (zoals de groep 'Steentijdvondsten'). Uit de aanvullende enquête onder beoefenaars blijkt dat interesse voor het verleden en archeologie hun primaire motivatie is. In iets mindere mate is het opdoen van kennis en de sociale component een reden. Het merendeel van de respondenten valt in de categorie 'hoog opgeleid' (Van Winkelhoff et al., 2024, p. 79).

In de provincie Gelderland zijn ongeveer honderd historische verenigingen actief. Erfgoed Gelderland heeft deze met een enquête bevraagd (Kosse et al., 2023). Van 72 verenigingen is het ledenaantal bekend en samen gaat het om bijna 42.000 leden. Maar dit zijn lang niet allemaal actieve erfgoedbeoefenaars. Binnen de verenigingen is vaak een beperkt aantal mensen actief met bijvoorbeeld bestuurstaken, het doen van lokaal historisch onderzoek en de zorg voor het archief of de collectie. Verder organiseren de verenigingen lezingen en excursies, en vaak is er een actieve Facebookpagina.

2.1.5 *Betekenis van erfgoedparticipatie*

Er is in onderzoek ook aandacht voor de maatschappelijke betekenis van erfgoedbeoefening. Onderzoekers van KIEN (2022) zien vijf thema's waarop deze beoefening van waarde kan zijn voor de samenleving:

- Economie
- Educatie
- Verbinding
- Inclusie
- Duurzaamheid

Om de economische waarde inzichtelijk te maken kun je het werk dat vrijwilligers verzetten in de zorg voor erfgoed, in euro's uitdrukken. Op basis van het totaal aantal uren maal het uurtarief conform minimumloon, komen Broers et al. (2023) op een bijdrage van 180 miljoen euro per jaar.

Bij 'verbinding' is het uitgangspunt dat participeren aan erfgoed een positieve bijdrage aan de samenleving levert, zoals betere kwaliteit van leven, meer sociale cohesie en duurzame ontwikkeling. Erfgoedparticipatie zou zorgen voor positieve effecten op de beoefenaar. Bij het overgrote deel van de erfgoedbeoefenaars speelt passie voor erfgoed een grote rol bij hun inzet. Ze streven ernaar 'hun' erfgoed te behouden en ervoor te zorgen. Daarnaast zijn ze blij met de erkenning voor zichzelf, de historie en verhalen, hebben ze het gevoel zinvol bezig te zijn en versterkt het de sociale cohesie in de vorm van ontmoeting, verbondenheid en begrip (Simons, 2022, pp. 4–26).

Binnen een aantal casestudies van immaterieel erfgoedbeoefening is gekeken naar diverse betrokken stakeholders. In de netwerken waarin erfgoedgemeenschappen actief zijn, komen we ook stakeholders als ondernemers en culturele instellingen met een makelaarsrol tegen (Schep, 2020). Deze staan in de onderzochte cases garant voor meer inclusieve uitgangspunten van erfgoedbeoefening. Daarnaast blijken ontmoetingsplekken van belang voor inclusieve vormen van erfgoedbeoefening.

2.2 **Cultuureducatie in het funderend onderwijs**

Aan cultuureducatie in het onderwijs kent men een grote betekenis en waarde toe. Niet voor niets is het een verplicht domein in het primair en voortgezet onderwijs en investeren aanbie-

ders, ondersteuners en beleidsmakers veel middelen om cultuureducatie te stimuleren en te verbeteren.

Harland (2008) onderscheidt primaire en secundaire effecten van kunsteducatie. Bij primaire effecten gaat het om kennis van de kunstdiscipline, technieken en vaardigheden, opdoen van creatieve en denkvaardigheden, en het verkennen, onderzoeken en kunnen uitdrukken van de betekenis in of door kunst. De secundaire effecten zijn plezier en andere emotionele effecten, persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, en transfer (toepassing van het geleerde in andere contexten).

2.2.1 Erfgoededucatie

In het primair onderwijs is een van de drie kerndoelen voor kunst en cultuur gewijd aan cultureel erfgoed. Ook heeft het een plaats in een van de kerndoelen (nr. 51) van het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld (Driebergen et al., 2022). De *Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2022-2023* laat dan ook zien dat op nagenoeg alle basisscholen (96%) cultureel erfgoed aan bod komt in het onderwijs. In de meeste gevallen als onderdeel van geschiedenis en/of aardrijkskunde (bij 69% van de scholen), als onderdeel van het cultuuronderwijs (54%) of in vakoverstijgende projecten en thema's (51%) (Termorshuizen et al., 2023).

Erfgoed is geen onderdeel van de kerndoelen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs, evenmin wordt het aangeboden als een apart (eindexamen)vak of als onderdeel van examenprogramma's. Wel noemt kerndoel 40 van het leergebied Mens en Maatschappij 'het betrekken van de eigen cultuurhistorische omgeving'. Toch krijgen volgens de *Monitor Cultuureducatie voortgezet onderwijs* nagenoeg alle middelbare scholieren onderwijs in cultureel erfgoed. In 2017 zei 91% en in 2022 89% van de scholen aandacht te besteden aan cultureel erfgoed. De kans is het grootst dat leerlingen erfgoedonderwijs krijgen als onderdeel van de kunstvakken (bij twee derde van de scholen) of van geschiedenis en/of aardrijkskunde (bij ruim de helft). In andere vakken of in vakoverstijgende projecten komt het veel minder aan bod.

De drie belangrijkste manieren waarop leerlingen in aanraking komen met erfgoed is via het bezoeken van musea (95% van de scholen biedt dit aan), het bezoeken van monumenten (70%) of door gebruik te maken van de cultuur-historische omgeving van de school (62%). Veel minder krijgen leerlingen onderwijs in immaterieel erfgoed of bezoeken ze archieven en archeologische locaties (Kieft et al., 2017; Lommertzen et al., 2023c).

3 Aanbieders

Een groot aantal partijen en personen – in dit onderzoek aanbieders genoemd – maken de beoefening van kunst en erfgoed, zowel in de vrije tijd als op school, mogelijk. Ze bieden mensen de mogelijkheid om kunst en erfgoed te beoefenen en er scholing in te krijgen. Belangrijke aanbieders zijn basis- en vo-scholen, culturele instellingen, verenigingen, centra voor de kunsten, muziek-, theater- en dansscholen, kunstdocenten, artistiek begeleiders, festivals en wedstrijden. We clusteren dit brede scala aan aanbieders in binnenschoolse en buitenschoolse aanbieders. Bij de laatste groep onderscheiden we verder kunsteducatieve instellingen (centra voor de kunsten en muziek-, theater- en dansscholen), kunstprofessionals (onder meer dirigenten, docentcollectieven), (erfgoed)verenigingen (zoals heemkundekringen, harmonieorkesten, zangkoren en informele verbanden) en culturele instellingen (zoals musea en muziek-, theater- en dansgezelschappen).

3.1 Binnenschoolse aanbieders

3.1.1 Scholen en hun cultuuronderwijs

Basis- en vo-scholen zijn wettelijk verplicht om cultuuronderwijs te geven. Deze wettelijke verplichting heeft een lange geschiedenis die we beknopt beschrijven in hoofdstuk vijf. De wettelijke basis voor het curriculum in het basisonderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn de kerndoelen. In het vorige hoofdstuk zagen we dat voor het basisonderwijs een van de drie kerndoelen het leergebied kunst en cultuur en cultureel erfgoed betreft. Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn er geen kerndoelen voor cultureel erfgoed.

De kerndoelen zijn globaal geformuleerd en geven daarmee weinig sturing voor de invulling van het cultuuronderwijs. Om scholen te helpen invulling te geven aan de kerndoelen is een aantal kaders en leerlijnen ontwikkeld. De belangrijkste zijn:

- **Tussendoelen & Leerlijnen (TULE):** Deze ontwikkelde SLO op basis van de huidige kerndoelen die sinds 2006 gelden. Hierin worden per discipline de tussendoelen uitgewerkt (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 16).
- **Leerplankader kunstzinnige oriëntatie:** SLO ontwikkelde in 2014, bij het begin van het beleidsprogramma Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK), samen met het culturele veld het leerplankader kunstzinnige oriëntatie om scholen meer grip te geven op de inhoud van disciplines en om kwaliteit te waarborgen. Het kader geeft leerlijnen per discipline en is opgedeeld in fases van het creatieve proces. In 2019 is het kader geactualiseerd naar TULE 2: een combinatie van TULE en het leerplankader waarbij de inhouden, materialen en technieken voorbeeldmatig gekoppeld zijn aan de competenties vanuit het leerplankader (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 18).
- **Cultuur in de Spiegel:** Binnen het onderzoek Cultuur in de Spiegel (Van Heusden, 2014) werd ook een leerplankader voor cultuureducatie ontwikkeld. Het uitgangspunt is dat cultuur een proces van denken, doen en betekenisgeving is. Leerlingen leren hoe ze zichzelf en anderen zien en worden zich ervan bewust dat cultuur een altijd doorgaand proces is. Het kader geldt als erg breed (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 19).

- **Leerlijnen vanuit regionale culturele instellingen:** externe partijen ontwikkelen ook leerlijnen die scholen gebruiken voor het vormgeven van hun cultuuronderwijs. Hier zijn vele voorbeelden van te benoemen.

Of en hoe scholen deze kaders en leerlijnen inzetten, bepalen ze zelf. Hierna beschrijven we verder recent onderzoek naar hoe scholen binnen de context van deze kerndoelen, kaders en leerlijnen hun cultuuronderwijs in de praktijk invullen, en naar hoe cultuureducatiebeleid deze praktijk beïnvloedt.

3.1.2 Basisscholen en erfgoedonderwijs

Erfgoed komt op de meeste scholen (96%) aan bod. Het vaakst als onderdeel van geschiedenis of aardrijkskunde (bij 69% van de scholen), maar op ruim de helft van de scholen ook binnen cultuuronderwijs of vakoverstijgende projecten en thema's. Wel gaat er maar heel weinig tijd naar erfgoed. In het speciaal onderwijs komt erfgoed minder vaak aan bod dan in het reguliere basisonderwijs (Termorshuizen et al., 2023, pp. 27-29, 70).

Scholen kijken veelal buiten de eigen schoolmuren voor de invulling van erfgoedonderwijs. Het is typerend voor erfgoedonderwijs om buitenschools aanbod af te nemen en hierbij een instelling of voorstelling te bezoeken. Vrijwel alle scholen werken inmiddels samen met culturele instellingen (Warmer & Groenendijk, 2022, p. 10). Volgens het *Trendrapport Museum- en erfgoededucatie 2019* verzorgen veel meer musea lessen voor het primair onderwijs dan in 2007: 80% tegenover 65% (Scheep et al., 2020). Driebergen et al. (2022) verklaren deze toename deels met de regeling CmK. In vergelijking met andere cultuurdisciplines leggen scholen bij erfgoedonderwijs ook relatief vaak de verbinding tussen binnen- en buitenschoolse cultuureducatie (42%), alleen bij muziek (53%) doen ze dit vaker (Termorshuizen et al., 2023, p. 36).

SLO ziet dat erfgoedonderwijs lastig van de grond komt, omdat een duidelijke beschrijving van doelen en inhouden ontbreekt. Leerkrachten hebben in hun opleiding weinig met erfgoed(onderwijs) te maken gehad. Mede daardoor is het voor hen moeilijk om het aanbod van erfgoedinstellingen te verbinden met onderwerpen en thema's vanuit de eigen leerlijnen van de school. Ook besteden scholen weinig aandacht aan een visie op erfgoed, waardoor het een ad hoc karakter heeft (Driebergen et al., 2022, p. 4).

Ruim de helft van basisscholen ziet de eigen leerkrachten als - in redelijke tot grote mate - deskundig om erfgoedonderwijs te geven. In het speciaal onderwijs schatten scholen deze deskundigheid lager in. Er zijn weinig vakdocenten die op basisscholen erfgoedonderwijs geven; op 13% van de scholen komt dit voor (Termorshuizen et al., 2023, pp. 42-43, 46-47, 71). Landelijke methoden voor erfgoedonderwijs zijn er niet; voor uitgevers is het niet haalbaar recht te doen aan het lokale en/of regionale karakter van erfgoedonderwijs. Leerkrachten hebben vooral behoefte aan informatie over erfgoed in de eigen omgeving. Provinciale erfgoedhuizen, individuele erfgoedinstellingen of lokale initiatieven vullen dit nu grotendeels in (Driebergen et al., 2022, p. 3). Een op de vijf basisscholen gebruikt een lesmethode voor het erfgoedonderwijs (Termorshuizen et al., 2023, p. 26).

3.1.3 Vo-scholen en erfgoedonderwijs

Zoals al eerder beschreven besteedde in 2022 89% van de vo-scholen aandacht aan cultureel erfgoed (in 2017: 91%). Erfgoed heeft weliswaar geen eigen plaats in de kerndoelen en eindtermen, maar maakt wel impliciet deel uit van het curriculum. Zo behoren vragen rondom erfgoed (die zowel over het verleden als over het heden gaan) tot de kern van domein A (historische vaardigheden) van het vak geschiedenis. Ook kan het ingebed zijn in het schoolexamen CKV of bij een van de andere kunstvakken (Gelinck et al., 2017). Bij twee derde van de scholen komt cultureel erfgoed inderdaad aan bod als onderdeel van de kunstvakken en bij ruim de helft als onderdeel van geschiedenis en/of aardrijkskunde. In andere vakken of in vakoverstijgende projecten komt het bij veel minder scholen aan bod.

De drie belangrijkste manieren waarop leerlingen in aanraking komen met erfgoedonderwijs is het bezoeken van musea (95% van de scholen), het bezoeken van monumenten (70%) of door gebruik te maken van de cultuurhistorische omgeving van de school (62%). Scholen hebben minder aandacht voor immaterieel erfgoed, archeologie of het bezoeken van archieven (Kieft et al., 2017; Lommertzen et al., 2023c). Vanuit musea en erfgoedinstellingen is er veel aanbod voor het voortgezet onderwijs. Het aandeel musea en erfgoedinstellingen dat lessen aanbiedt voor het voortgezet onderwijs, is even groot als het aandeel dat dit doet voor het primair onderwijs. Wel is het aantal verzorgde lessen op het voortgezet onderwijs aanzienlijk lager (Schep et al., 2020).

Het SLO-rapport *Curriculumspiegel* (Gelinck et al., 2017) laat zien dat er de laatste tien jaar veel ontwikkelingen zijn rondom erfgoededucatie. Onderwerpen als de slavernij, Zwarte Piet, de Tweede Wereldoorlog, religie, roofkunst, (de)kolonialisme zijn onderwerpen die steeds gevoeliger liggen in een multiculturele samenleving en ook steeds meer publieke aandacht krijgen. Dat roept de vraag op hoe je als school met deze thema's moet of kunt omgaan (Gelinck et al., 2017)? Het is nog onduidelijk hoe deze thema's afzonderlijk aandacht krijgen in het onderwijs. In 2023 adviseerde de *Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië* bijvoorbeeld dat kennis over de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië een plek verdient in het curriculum. Ze adviseerde dit op te nemen in de kerndoelen, de eindtermen en het burgerschapsonderwijs in het mbo, en om de samenwerking rondom dit thema met musea, archieven en erfgoedinstellingen te stimuleren (Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië, 2023).

Binnen het aanbod van erfgoedinstellingen is een verschuiving te zien van 'waardering krijgen voor aspecten van erfgoed' naar een meer 'kritisch onderzoek' ervan. Zo laat het *Tendrapport Museum- en erfgoededucatie 2019* zien dat de primaire doelstelling van deze instellingen ten opzichte van 2007 is verschoven van 'kennis over de collectie' naar zelf actief bezig zijn om ervaringen op te doen met erfgoed en hieraan betekenis te geven (Schep et al., 2020). Het onderzoek en de methodiek 'emotienetwerken' van lector Hester Dibbits (2020) is daar een voorbeeld van. Deze methodiek ziet erfgoed niet als iets dat vastligt, maar als onderdeel van een proces en iets wat mensen in een voortdurende dialoog bepalen (Dibbits, 2020). Ook ander onderzoek betoogt dat erfgoedonderwijs dat enkel en alleen gericht is op het waarderen van erfgoed niet meer van deze tijd is (Vroemen, 2018).

3.2 Buitenschools aanbod

In deze paragraaf beschrijven we het onderzoek naar aanbieders van buitenschoolse cultuurbeoefening op het gebied van erfgoed. Hierbij kan hier gaan om kunsteducatieve instellingen (zoals centra voor de kunsten, muziek-/theater-/dansscholen), individuele zelfstandige aanbieders als kunstdocenten en artistiek begeleiders, amateurkunst- en erfgoedverenigingen en culturele instellingen en gezelschappen (zoals musea en muziek-, theater- of dansgezelschappen). Overigens hebben deze aanbieders vaak ook aanbod voor en soms ook op scholen. Ze zijn sinds het beleidsprogramma Cultuur en School (1997-2012) zelfs steeds meer aanbod gaan maken voor scholen. We zagen hierboven al dat in 2022-2023 bijna alle basis- en vo-scholen in meer of mindere mate samenwerken met kunstdocenten, artistiek begeleiders en culturele instellingen in de omgeving van de school (Lommertzen et al., 2023c; Termorshuizen et al., 2023). We gaan nu in op al deze partijen.

3.2.1 Erfgoedverenigingen

Dankzij het onderzoek *Erfgoedvrijwilligers in beeld* van Broers, Koomen en Vinken (2023) hebben we zicht op aanbieders in erfgoedbeoefening. Zij duiden de aanbieders aan met de overkoepelende term ‘erfgoedinitiatieven’. Dit zijn zowel de formeel georganiseerde culturele instellingen en verenigingen als de erfgoedgemeenschappen. Het zijn alle initiatieven waar ‘men actief bezig is met het behouden, onderhouden en uitoefenen van erfgoed’ (Broers et al., 2023, p. 3).

Op basis van hun kwantitatieve onderzoek naar erfgoedvrijwilligers in alle provincies stellen ze een conceptueel model van erfgoedinitiatieven voor met een onderscheid naar functie en thema van het erfgoedinitiatief (zie Afbeelding 1).

Afbeelding 1 Indelingsmodel erfgoedinitiatieven naar functie en inhoud (Broers et al., 2023).

Functie van het erfgoed-initiatief	Museum Collectie verzamelen, beheren & delen	Historische vereniging/ heemkunde Kennis opdoen, bewaren & delen	Archief Documenten verzamelen, beheren & delen	Initiatief voor beoefening Het in stand houden en beoefenen van tradities, gebruiken & ambachten	Initiatief voor behoud en onderhoud Behouden & onderhouden van gebouwen, landschappen & natuur
Thema van erfgoed	Immaterieel erfgoed • Tradities • Ambachten • (streek)Taal • Immaterieel overig		Materieel erfgoed • Archeologie • Agrarisch • Cultureel landschap (incl. stedelijk) • Genealogie • Funerair • Kastelen & Landgoederen • Herdenking & Militair • Industrieel • Klinkend • Kunst • Regionale geschiedenis • Maritiem & Varend • Mobiel • Natuurhistorie • Religieus • Wereldgeschiedenis • Wetenschap		

Met het onderzoek zijn bijna 3000 erfgoedinitiatieven in kaart gebracht:

‘In volgorde van veel tot weinig initiatieven zijn dat musea (865), historische verenigingen (849), initiatieven voor behoud en onderhoud (713), initiatieven voor beoefening (395) en archieven (100). Initiatieven voor behoud en onderhoud zijn bezig met het in stand houden van gebouwen, landschappen (natuurlijk, ruraal en stedelijk) of ander materieel erfgoed. Initiatieven voor beoefening houden zich bezig met het actief beoefenen van immaterieel erfgoed: het uitoefenen van een ambacht, het in leven houden van een traditie en/of het in stand houden van (streek)taal’ (Broers et al., 2023).

Een belangrijke noot bij deze cijfers is dat het gaat om initiatieven waar de provinciale erfgoedhuizen contact mee hebben, maar deze hebben niet altijd zicht op de volle breedte van erfgoedbeoefening in de provincie. Het feitelijke veld van erfgoedinitiatieven is dus vermoedelijk ruimer. Vooral de beoefening van immaterieel erfgoed gaat vaak buiten de officiële kanalen om.

Erfgoedinitiatieven met de functie van museum, historische of archeologische vereniging en beheer en onderhoud van gebouwen (bijvoorbeeld kerken) komen we ook regelmatig tegen in de reacties van gemeenten in de *Monitor monumenten en archeologie gemeenten* (2019-2024) van de Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed. Daarnaast zien we dat gemeenten zelf ook de rol van aanbieder kunnen vervullen, vooral als ze een platform bieden voor inwoners en/of lokale erfgoedinitiatieven. Zo meldt gemeente Emmen dat er een Erfgoednetwerk is waarbij bijna alle historische verenigingen zijn aangesloten. Het netwerk organiseert activiteiten rondom erfgoed en denkt ook mee met de gemeente. Ook Almelo, Katwijk en Schouwen-

Duiveland faciliteren een dergelijk platform. De platformfunctie is waarschijnlijk het beste te karakteriseren als een mengvorm van aanbod voor participatie en ondersteuning van erfgoedbeoefening.

Immaterieel erfgoed

Sinds 2012 borgen we het Nederlands immaterieel erfgoed in de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed. De eerste drie toetreders waren Bloemencorso Zundert, Boxmeerse Vaart en de Sint Maartenviering in Utrecht. In 2023 omvatte de inventaris inmiddels ruim 200 vormen van immaterieel erfgoed. In de inventaris komen 59 landelijke tradities terug. Daarnaast zijn er 141 andere, lokale vormen van immaterieel erfgoed opgenomen. Beoefenaars melden een traditie zelf aan (KIEN, 2022, p. 37) In de inventaris is immaterieel erfgoed verdeeld over vijf domeinen: festiviteiten, rituelen en sociale praktijken, ambachten en traditioneel vakmanschap, uitvoerende kunsten, kennis en gebruiken rondom natuur en universum en spreken, zingen en vertellen (KIEN, 2022, p. 37).

4 Ondersteuners

De in de vorige hoofdstukken beschreven beoefenaars en aanbieders van cultuurbeoefening kunnen gebruikmaken van verschillende vormen van ondersteuning. Een van de belangrijkste partijen die aanbieders (financieel) ondersteunen zijn overheden. Overheden beschrijven we in het volgende hoofdstuk, omdat ze met hun beleid niet alleen invloed hebben op beoefenaars en aanbieders, maar ook op de ondersteuners. In dit hoofdstuk beschrijven we eerst het onderzoek naar landelijke ondersteunende instellingen en vervolgens op het onderzoek naar provinciale en lokale steunfunctie-instellingen en de koepel- en brancheorganisaties.

Vanaf 2007 was de landelijke ondersteuning van erfgoedbeoefening en -onderwijs belegd bij Erfgoed Nederland. Dit was een fusieorganisatie ontstaan uit het samengaan van het Nationaal Contact Monumenten (NCM), de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA), de erfgoedkoepel voor de Documentaire informatievoorziening en het archiefwezen (DIVA) en Erfgoed Actueel. Als gevolg van de bezuinigingen van het kabinet-Rutte I is Erfgoed Nederland in 2012 opgeheven (Vinkenburg et al., 2018).

Voor beoefening en borging van (immaterieel) erfgoed kan men onder voorwaarden een beroep doen op een van de Nederlandse rijkscultuurfondsen. Het Fonds voor Cultuurparticipatie biedt subsidie aan projecten rond borgen (beoefenen en doorgeven) van immaterieel erfgoed en aan flankerende activiteiten voor (potentiële) aanvragers in het proces (Van der Horst et al., 2022, p. 97). Het Mondriaan Fonds heeft een subsidieregeling voor het stimuleren en professionaliseren van vrijwilligerswerk. In opdracht van het Rijk reikt dit fonds jaarlijks de Erfgoedvrijwilligersprijs uit (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 4). Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN) is onderdeel van het Nederlands Openluchtmuseum en wordt eveneens gesubsidieerd door de rijksoverheid (het ministerie van OCW). KIEN helpt beoefenaars met het borgen (ontwikkelen, promoten, doorgeven) van hun immaterieel erfgoed. Daarnaast werkt het centrum aan kennisontwikkeling voor de praktijk van borging van immaterieel erfgoed in Nederland (Van der Horst et al., 2022, p. 94).

4.1.1 Provinciale erfgoedinstellingen

OPEN (Overleg Provinciale Erfgoedinstellingen Nederland) heeft in 2020 onderzoek laten doen naar de ondersteuning van erfgoedvrijwilligers in de twaalf provincies. De erfgoedorganisaties binnen OPEN zorgen voor het zichtbaar maken en houden van erfgoed en doen dit door onder meer beheerders en gebruikers te helpen. De leden vormen de schakel tussen de lokale erfgoedpraktijk en nationaal erfgoedbeleid (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 5).

Vrijwilligers hebben behoefte aan ondersteuning bij bijvoorbeeld financiën en erfgoedkennis. Daarnaast zijn erkenning en eigenaarschap voor hen van belang. Een betrokken overheid heeft toegevoegde waarde via erkenning, integrale aanpak, zichtbaarheid en/of een platformfunctie. Het contact met de overheid of andere instituties kan het beste via een verbindingspersoon lopen (Nguyen, 2022). Onderzoek van OPEN laat zien dat de ideale ondersteuningsstructuur van vrijwilligersorganisaties is ingericht op het zichtbaar maken van uitwisselingsmogelijkheden van erfgoedgroepen. Het gaat dan om 'weten bij wie je moet zijn, het leggen van contacten, goede communicatie en promotie' (Vinken & Diepstraten, 2020, p. 35).

5 Overheden en beleid

In dit hoofdstuk gaan we in op de laatste systeemlaag: overheden en hun beleid. Met literatuur van de afgelopen elf jaar kijken we hoe overheden hun beleid voor cultuurbeoefening hebben ingericht. We beschrijven in de volledige publicatie van de kennissynthese cultuurbeoefening de overheidsrol, het beleid, wet- en regelgeving en de overheidsfinanciering voor cultuurbeoefening. Dit doen we in de klassieke drietrapsverdeling: gemeenten, provincies en Rijk. In deze publicatie gaan we beknopt in op louter het erfgoedbeleid van deze drie overheidslagen.

Beleidsmatig sluit de inzet op erfgoedbeoefening aan op de ontwikkelingen rond de Omgevingswet en het Verdrag van Faro. Deze ontwikkelingen spelen op alle drie de overheidslagen. Bij erfgoedbeoefening is er een spanning tussen de inzet van overheden bij wettelijke en niet-wettelijke taken voor erfgoedbeleid. De afspraken over de rollen en verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincies en gemeenten zijn op dit moment vooral gericht op het behoud van cultureel erfgoed en niet op de brede maatschappelijke betekenis van erfgoed (Van der Horst et al., 2021, p. 16). De verantwoordelijkheid voor het immaterieel erfgoed is belegd bij het Rijk en vloeit voort uit het in 2012 door Nederland geratificeerde Unesco-Verdrag over de Bescherming van Immaterieel Cultureel Erfgoed (2003). Provincies en gemeenten zien immaterieel erfgoed doorgaans als onderdeel van het cultuur- of erfgoedbeleid en subsidiëren organisaties en projecten op dit terrein (Van der Horst et al., 2022, p. 93).

5.1 Het erfgoedbeoefeningsbeleid van gemeenten

5.1.1 Immaterieel erfgoed

De beleidsdoorlichting Erfgoed stelt dat gemeenten meer aandacht zouden moeten besteden aan immaterieel erfgoed. Het is slechts belegd in het ambtelijk bestel, waardoor het onvoldoende een plek krijgt in de beleidsvorming (Van der Horst et al., 2021, p. 96). Er is verder weinig onderzoek gedaan naar immaterieel erfgoed in de context van gemeentelijk beleid dat past binnen de afbakening van deze kennissynthese.

5.1.2 Erfgoedparticipatie

Lang niet alle gemeenten hebben erfgoedbeleid geformuleerd. Desondanks is er wel aandacht voor de uitvoering van de wettelijke taken voor monumentenzorg en archeologie. Die uitvoering is onderdeel van het ruimtelijk of omgevingsbeleid en de daarbij behorende procedures en regelgeving (Van der Horst et al., 2021, p. 52). De *Monitor monumenten en archeologie gemeenten* van de Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed geeft een actueel overzicht op hoofdlijnen van hoe de Nederlandse gemeenten invulling geven aan erfgoedtaken. Hierin is in 2021–2022 gevraagd of en hoe gemeenten inwoners betrekken bij erfgoed en of inwoners hun visie kunnen geven op de weging van erfgoedbelangen in ruimtelijke planvorming (zie Tabel 2).

Tabel 2 Wijze waarop de gemeente inwoners betreft bij het erfgoed (2021)

Bij nieuwe beleidsontwikkelingen krijgen inwoners de mogelijkheid om mee te denken	72%
De gemeente betreft inwoners bij herbestemming van het erfgoed	33%
Inwoners agenderen erfgoed op politieke avonden van de gemeenteraad	32%
Gemeentebestuurder overlegt regelmatig met belangenorganisatie(s)	50%
Gemeente gebruikt sociale media om inwoners te informeren over het erfgoed	54%
Anders	12%

Monitor Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed (2021-2022).

Burgerparticipatie bij erfgoed

Burgers worden in 81% van de gemeenten betrokken bij erfgoed. Dit krijgt op diverse manieren vorm. Gemeenten informeren hun inwoners over het erfgoed en organiseren mogelijkheden voor participatie. Daarnaast is er bij de helft van de gemeenten regelmatig overleg tussen het gemeentebestuur en belangenorganisatie(s).

Als gemeenten erfgoedbeleid ontwikkelen, is er vaak ruimte voor erfgoedverenigingen en -stichtingen om mee te denken en te praten. De gemeente Amstelveen vertelt bijvoorbeeld dat ze in de afgelopen collegeperiode met participatie en communicatie breed hebben ingezet op het lokale erfgoed. Hierdoor kreeg dit een belangrijke impuls, met initiatieven vanuit de samenleving en de gemeenteraad. Gemeenten zonder of met weinig betrokkenheid van burgers noemen corona en gebrek aan voldoende capaciteit als belangrijkste belemmeringen.

Burgerparticipatie erfgoedbelangen in ruimtelijke planvorming

De betrokkenheid van burgers rond erfgoedbelangen in beleid rond ruimtelijke planvorming ligt met 42% lager dan de betrokkenheid van burgers bij het erfgoedbeleid (81%) zelf. Door de nadruk op de wettelijke taken en de relatie met de regelgeving voor ruimtelijke ordening lijkt het erfgoedbeleid zich hoofdzakelijk te richten op fysiek erfgoed met een formele status. Participatie kost tijd en vereist de nodige vaardigheden. Het ontbreekt gemeenten vaak aan beleidsruimte om participatieprojecten uit te voeren. Daarnaast missen ze de kennis en kunde om dit soort projecten te faciliteren (Van der Horst et al., 2021, pp. 17, 53).

Verdrag van Faro

Het Verdrag van Faro (Raad van Europa, 2005) roept op om cultureel erfgoed in dienst te stellen van de samenleving (zie ook 5.4.1). Dit sluit goed aan bij actuele ontwikkelingen in het Nederlandse erfgoedveld die zich richten op erfgoedbeoefening en daarmee op de maatschappelijke basis van de erfgoedzorg. Nederland heeft het verdrag in 2024 ondertekend en het ratificatietraject is daarmee gestart. Uit de *Monitor monumenten en archeologie gemeenten 2023-2024* (Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed, 2024) blijkt dat 81% van de gemeenten in Nederland bekend zegt te zijn met het Verdrag van Faro en de drie kerndoelen. 38% van de gemeenten heeft een of meer van deze doelen in hun beleidsnota opgenomen.

Het Verdrag van Faro stelt dat de kerndoelen het best te bereiken zijn als overheden, instellingen en gemeenschappen de handen ineen slaan. Bij de uitvoering van erfgoedbeleid werkt het merendeel van de gemeenten (89%) samen met erfgoedgemeenschappen en vrijwilligersorganisaties. Veel geziene samenwerkingspartners zijn daarnaast musea, archieven en basisscholen. Met zorg- en welzijnsinstellingen en mbo's werken ze nog relatief weinig samen (zie Tabel 3).

Tabel 3 partijen en organisaties betrokken bij uitvoering van het beleid (Monitor Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed 2023 – 2024)

Partijen/betrokkenen	Procenten (%)
Bibliotheek	22
Combinatiefunctionaris cultuur/cultuurcoach	26
Erfgoedgemeenschappen of vrijwilligersorganisaties	89
Museum	62
Archief	44
Buurt-/wijk-/dorpshuizen	15
Scholen primair onderwijs	44
Zorg- en welzijnsinstellingen	4
ZZP'ers (professionals erfgoedparticipatie projecten)	14
Scholen voortgezet onderwijs	17
Scholen voor mbo	3
Anders	9
Onbekend	7
Scholen voor speciaal onderwijs	6

Het CBS onderzocht op verzoek van het ministerie van OCW de cultuurlasten uit de jaarrekeningen 2023 van gemeenten en provincies. In dit onderzoek is een extra kwalitatieve vraag gesteld over de totale uitgaven aan erfgoedbeoefening en -participatie. De 108 gemeenten (samen bijna 6,4 miljoen inwoners) die antwoord gaven, hebben gezamenlijk bijna 31 miljoen uitgegeven aan erfgoedbeoefening en -participatie. Per inwoner bedroegen de uitgaven aan erfgoedbeoefening en -participatie € 4,87 (CBS, 2024).

5.2 Het erfgoedbeoefeningsbeleid van provincies

5.2.1 Immaterieel erfgoed

Er is vanuit onderzoek weinig bekend over het beleid van provincies voor immaterieel erfgoed. Volgens Van der Horst et al. (2021, p. 51) leeft immaterieel erfgoed bij een deel van de provincies, maar ze bespreken dit niet verder in hun onderzoek. Een recente evaluatie van immaterieel erfgoedbeleid noemt Overijssel en Flevoland als concrete voorbeelden waar de provincie beleidsmatig inzet op dit thema (Borghuis & Meijer, 2023, p. 20).

5.2.2 Erfgoedparticipatie

Van der Horst et al. (2021) omschrijven het erfgoedbeleid van provincies als volgt:

‘Het erfgoedbeleid van provincies kent op hoofdlijn twee componenten: erfgoed in relatie tot het ruimtelijk beleid (cultuurhistorie: (rijks)monumenten, archeologie en cultuurlandschap) en erfgoed in relatie tot het cultuurbeleid (geschiedenis, identiteit, collecties, taal, verhalen en archieven en musea). Provincies hebben (subsidie)regelingen voor erfgoedprojecten en subsidiëren erfgoedorganisaties (waaronder de erfgoedhuizen), musea, archieven en de provinciale depots voor bodemvondsten en zijn

betrokken bij de restauratie opleidingsprojecten. Hoe de provincies dat doen verschilt per provincie en wordt vastgelegd in cultuur- en erfgoedbeleidsnota's.' (Van der Horst et al., 2021, p. 49).

Net als gemeenten maken ook provincies (Van der Horst et al., 2021, p. 51) in meer of mindere mate ruimte voor het betrekken van burgers bij erfgoedbeleid. Dat kan bijvoorbeeld vorm krijgen door vrijwilligers die zich inzetten voor het behoud van lokale monumenten. Sommige provincies gebruiken actief het begrip erfgoedgemeenschap en stimuleren de ondersteuning van deze vorm van erfgoedbeoefening. Het provinciale beleid is ook vaak gekoppeld aan ruimtelijk beleid met een focus op fysiek erfgoed. Er zou in de provincies meer ruimte voor participatie en initiatief kunnen komen. Het Verdrag van Faro is van belang om dit op de beleidsagenda te krijgen.

Het CBS onderzocht op verzoek van het ministerie van OCW de cultuurlasten uit de jaarrekeningen 2023 van gemeenten en provincies. In dit onderzoek is een extra kwalitatieve vraag gesteld over de totale uitgaven aan erfgoedbeoefening en -participatie. Zes provincies (samen bijna 11,3 miljoen inwoners) hebben een bruikbaar antwoord gegeven. Deze zes hebben samen ruim 9 miljoen aan lasten gerapporteerd, dat is € 0,81 per inwoner (CBS, 2024).

5.3 Het cultuurbeoefeningsbeleid van het Rijk

5.3.1 Immaterieel erfgoed

In 2012 was de officiële ratificatie van het UNESCO-verdrag voor Immaterieel erfgoed door de Nederlandse Staat. Tijdens een ceremonie bij het bloemencorso Zundert werd het verdrag ondertekend en sindsdien houden we een nationale inventaris immaterieel erfgoed bij. Door de ondertekening is het domein immaterieel erfgoed een steviger beleidsdomein geworden. Het idee is dat we tradities meer waarderen en ze nu ook effectief beschermen (KIEN, 2022, pp. 7-9).

De recente Nederlandse kabinetten vinden een 'brede benadering' van immaterieel erfgoed van belang. Het gaat om cultuuruitingen van alle groepen die in Nederland wonen. Ook moet het aansluiting vinden bij de eigentijdse benadering in het culturele veld. Het hoofddoel van het landelijke beleid is 'het veiligstellen van het voortbestaan van immaterieel cultureel erfgoed en het verzekeren van het respect en waardering daarvoor op lokaal, nationaal en internationaal niveau' (Van der Horst et al., 2022, p. 93). In 2024 kondigde staatssecretaris Mariëlle Paul van OCW in een beleidsbrief over immaterieel erfgoed twee concrete acties aan. Ten eerste het opzetten van een Netwerk Levend Erfgoed dat de samenwerking moet verbeteren tussen gemeenschappen, vrijwilligersorganisaties en de professionele partners. Ten tweede bestuurlijke afspraken over immaterieel erfgoed,³ om daarmee ook het provinciaal en gemeentelijk beleid voor immaterieel erfgoed te stimuleren (Van der Leden, 2024).

3 Deze afspraken zijn inmiddels onderdeel van de Bestuurlijke afspraken cultuurbeoefening (BAC 2025-2028), zie <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2025-1756.html>

Het UNESCO-verdrag benoemt de centrale rol van gemeenschappen, groepen en individuen om het immaterieel erfgoed levensvatbaar te houden. De term erfgoedgemeenschap en de structurele positionering hiervan vinden we dan ook terug in het immaterieel erfgoedbeleid van het Rijk (Van der Horst et al. 2021, p. 47). Een aantal voorbeelden uit het beleidsinstrumentarium uit het erfgoedbeleid zijn:

- Erfgoedzorg Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN): verantwoordelijk voor de coördinatie van het UNESCO-verdrag, beheer inventaris immaterieel erfgoed Nederland en de kennisbank, beheer Netwerk Immaterieel Erfgoed en het Register van Inspirerende Voorbeelden van Borging. Ook heeft KIEN verschillende programma's voor het borgen van immaterieel erfgoed en zorgt het voor kennisontwikkeling via inspiratiedagen en het bijhouden van een kennisagenda (Van der Horst et al., 2022, p. 92). KIEN krijgt subsidie van OCW. Voor de periode 2021-2024 gaat het om een jaarlijkse subsidie van € 888.484,- (Van der Horst et al., 2022, p. 93).
- Subsidies via fondsen: Open Oproep voor subsidieaanvragen door Mondriaan Fonds en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, subsidieregeling van het Fonds voor Cultuurparticipatie voor projecten waarin het ontwikkelen en doorgeven van immaterieel erfgoed centraal staat (Van der Horst et al., 2022, p. 93). Het Fonds voor Cultuurparticipatie biedt twee vormen van subsidie: subsidie aan projecten rond borging en voor flankerende activiteiten voor aanvragers in het proces. In de periode 2017-2022 is er € 1.156.812,- toegekend. Dat is niet het volledige budget: er is € 1.141.188,- overgeheveld, waarvan vervolgens € 145.000,- is toegekend (Van der Horst et al., 2022, p. 97).

5.3.2 Erfgoedparticipatie

De centrale doelstelling van het Rijk voor erfgoed is behoud en toegankelijkheid. Deze doelstelling is vastgelegd in de Wet op specifiek Cultuurbeleid, de Erfgoedwet en in internationale verdragen. In 2022 deden Van der Horst et al. een beleidsdoorlichting naar de doeltreffendheid en doelmatigheid van het Nederlandse erfgoedbeleid. In ander onderzoek constateren Van der Horst et al. (2021, p. 45) dat de maatschappelijke betekenis van cultureel erfgoed op de agenda staat van het cultuurbeleid van het Rijk. In de beleidsdoorlichting zien we vooral aandacht voor publieksparticipatie in de beschrijving van het rijksbeleid in de domeinen archeologie, immaterieel erfgoed en erfgoed en digitalisering.

In de aanbevelingen van de beleidsdoorlichting (Van der Horst et al., 2022, pp. 143-157) vragen de onderzoekers om meer aandacht voor de maatschappelijke betekenis van erfgoed in het beleid. Er liggen kansen in de verbinding van erfgoed met andere maatschappelijke domeinen en partijen binnen en buiten het cultuurveld. Hier kan het beleid aansluiten bij het gedachtegoed van het Verdrag van Faro en het debat over de nieuwe internationale museumdefinitie van ICOM.

Dankwoord

Op verzoek van het ministerie van OCW heeft het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA), in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), deze kennissynthese cultuurbeoefening geschreven. We willen Esther Adema (OCW) en Gábor Kozijn (OCW) bedanken voor de constructieve begeleiding en samenwerking gedurende het traject. Onze dank gaat ook uit naar het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland [KIEN], het Interprovinciaal Overleg (IPO), de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en het Fonds voor Cultuurparticipatie, die het onderzoeksplan en een eerste conceptversie hebben meegelezen en becommentarieerd.

Tot slot, deze kennissynthese had niet tot stand kunnen komen zonder de omvangrijke bijdrage van Petra Faber (LKCA) en Leontine Herschoe (LKCA). Zij hebben alle onderzoeksliteratuur waarop deze kennissynthese is gebaseerd, verzameld, geordend en ontsloten, en hebben de verwijzingen naar deze literatuur in dit rapport verzorgd.

Literatuurlijst

- Bisschop Boele, E. (2017). Op zoek naar de betekenis van cultuurparticipatie. LKCA.
- Borghuis, L., & Meijer, F. (2023). Levend erfgoed. Een toekomstgerichte evaluatie van het immaterieel erfgoedbeleid. Cultural Motion.
- Broers, B., Koomen, B., & Vinken, H. (2023). Erfgoedvrijwilligers in beeld. Een onderzoek naar de vrijwilligers van erfgoedinitiatieven in Nederland. Het PON & Telos/Pyrrhula Research Consultants.
- Burggraaff, W., & Elpers, S. M. (2024). 'Wat zijn jullie aan het doen?' Een verkenning van lokale erfgoedgemeenschappen ten behoeve van het Verdrag van Faro. *Volkskunde*, 125(2), 1-19.
- CBS. (2022). Musea: collectie, bezoeken, tarieven, tentoonstellingen, werkgelegenheid [Dataset]. Geraadpleegd op 13 december 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/83533NED>
- CBS. (2024). Detaillering cultuurlasten gemeenten en provincies, 2023.
- Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië. (2023). Deel en Verbind. Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië. Adviesrapport.
- Cruickshanks, L. (2022). 'Veel pionieren met elkaar'. Over de werkwijzen en strategieën voor erfgoedparticipatie. Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed.
- De Kreek, M. (2016). Collectief empowerment via online buurtgeheugens. Balanceren tussen groepsbelang en gemeenschappelijk goed. Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Culturele en Sociale Dynamiek.
- Dibbits, H. (2020). Emotienetwerken: erfgoed- en burgerschapseducatie in de 21e eeuw. *Cultuur+Educatie*, 19(55), 8-27.
- Driebergen, M., Visser, A., & Warmer, M. (2022). Overwegingen voor bredere inbedding van cultureel erfgoed in het geactualiseerde curriculum. Trendanalyse erfgoedonderwijs. SLO.
- Gelinck, C., Noordink, H., Van der Kaap, A., Marsman, P., Visser, A., Den Elzen, M., Duiker, R., Schaefer, R. & Sikkes, M. (2017). Mens en maatschappij. In E. Folmer, A. Koopmans-van Noorel, & W. Kuiper (Reds.). *Curriculumspiegel 2017* (pp. 301-343). SLO.
- Gielen, M., Bilo, N., Bongers, F., Verhagen, P., & Van Wijk, F. (2022). Cultuur van en voor iedereen. Beleidsdoorlichting OCW: onderdeel cultuurdeelname 2001 tot en met 2020. Significant APE/Dialogic.
- Goedhart, M., & Roosblad, S. (2023). Thema: Erfgoed. In *Cultuurmonitor. Jaarrapportage 2022*. (pp. 51-65). Boekmanstichting.

Harland, J. (2008). Voorstellen voor een evenwichtiger kunsteducatiemodel. *Cultuur+Educatie*, (23), 12-53.

Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed. (2024). *Monitor monumenten en archeologie benchmark gemeenten* [Databank]. Geraadpleegd op 21 februari 2025, van <https://inspectie-oe.databank.nl/jive>

Kieft, M., Van der Grinten, M., Damstra, G., De Wijs, F., Kruiter, J., Hoogeveen, K., & Hoogenboom, A. (2017). *Monitor cultuuronderwijs voortgezet onderwijs 2017*. Sardes/Oberon.

KIEN. (2022). *Tien. 10 jaar borging van immaterieel erfgoed in Nederland*. Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland.

Kosse, H., Stapel, T., & Van der Zon, L. (2023). Meedoen met erfgoed. De stand van historische verenigingen in Gelderland. *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland*, (114), 33-53.

Kros, K., & Felten, H. (2022). *Ontmoeting tijdens een kunstzinnige activiteit tussen mensen die van elkaar verschillen in afkomst en religie. Wanneer en hoe werkt het?* Movisie.

Lommertzen, J., Termorshuizen, T., Notten, N., Geurts, R., Lucas, K., Vullings, N., & Van den Broek, A. (2023c). *Monitor Cultuureducatie vo 2022-2023 - vormgeving of vorming*. Research-Ned/Gelijkschap.

Museumvereniging. (2022). *Museumcijfers 2021. Trends in de museumsector*.

Nguyen, M. K. (2022). *'Kom eens naar de wijk toe'. Behoeften van vrijwilligers en participanten bij erfgoedparticipatie*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Pigaht, J., Sharif, J., & Brom, R. (2023). Cultuur en kennis. In *Cultuurmonitor. Jaarrapportage 2021* (pp. 23-28). Boekmanstichting.

Pope, C., Mays, N., & Popay, J. (2007). *Synthesizing qualitative and quantitative health evidence. A guide to methods*. Open University Press.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (z.d.a). *Erfgoedwet*. Geraadpleegd op 9 augustus 2023, van <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet>

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (z.d.b). *Faro in Nederland*. Geraadpleegd op 9 augustus 2023, van <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/faro-in-nederland>

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, & KIEN. (2024). Erfgoedbeoefening. In *De Erfgoedmonitor* [Databank]. Geraadpleegd op 21 februari 2025, van <https://erfgoedmonitor.cultureelerfgoed.nl/mosaic/dashboard/erfgoedbeoefening>

Schep, M. (2020). Immaterieel erfgoed in een superdiverse omgeving. Ondernemers, vrijwilligers en culturele organisaties als 'custodians'. *Volkskunde*, 121(2), 123-134.

Schep, M., De Vreede, M., Van den Bulk, L., Groeneboer, J., & Van Veldhuizen, A. (2020). *Interactie en inclusie. Trendrapport museum- en erfgoededucatie 2019*. LKCA.

Schievels, J., Nelissen, T., & Van der Vegt, J. (2022). *Verkenning onderwijsdomein. Rapport*. Andersson Elffers Felix.

Simons, W. (2022). *'Samen maatschappij zijn'. De sociale waarde van erfgoedparticipatie. Faro-onderzoek sociale waarde*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Simons, W., & Bergwerff, S. (2024). *Verzamelingen en gemeenschappen. Verkennend onderzoek naar cultuurgoederen van diverse gemeenschappen in Nederland*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed.

Stichting Nederland Monumentenland. (2019). *Onderzoek monumentenvrijwilligers. Rapport resultaten enquête*.

Termorshuizen, T., Luyten, E., Lommertzen, J., & Notten, N. (2023). *Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2022-2023*. ResearchNed/Gelijkschap.

Van den Broek, A., & Van Houwelingen, P. (2015). *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Van der Horst, A., Hopstaken, L., & Van Soomeren, P. (2021). *Cultureel erfgoed voor en met iedereen. Overwegingen bij het ratificeren Verdrag van FARO*. DSP-groep.

Van der Horst, A., Nauta, O., Nijboer, R., & Weemstra, J. (2022). *Beleidsdoorlichting Erfgoed. Eindrapport*. DSP-groep.

Van der Leden, J. (2024). Immaterieel erfgoedbeleid in Nederland. Erfgoed in beweging. *Boekman Extra*, (47).

Van der Werff, J. (2021). *Post '65-erfgoed en waarderingparticipatie. Een verkenning van de praktijk*. DOCKK.

Van Heusden, B. (2014). *Cultuur in de Spiegel in de praktijk. Een leerplankader voor cultuuronderwijs*. SLO.

Van Londen, H., Van den Dries, M., & Landskroon, S. (2021). *Over lokalisme, liefdewerk en lonkend perspectief. Verkenning naar participatie en burgerinitiatief in de Nederlandse archeologie*. Universiteit van Amsterdam.

Van Winkelhoff, M., Warmerdam, N., & Fastenau, J. (2024). *Archeologie en Faro in Zuid-Holland: welke rol speelt jij? Een onderzoek naar de toepassing van het Faro-gedachtegoed in het archeologisch speelveld van Zuid-Holland*. Erfgoedhuis Zuid-Holland.

Vinken, H., & Diepstraten, I. (2020). Ondersteuning van erfgoedvrijwilligers. Een onderzoek in de twaalf provincies. OPEN/Pyrrhula Research Consultants.

Vinkenburg, B., Van Giessen, J.W., Wester, R., Booij, H. M., & Broeks, L. (2018). Ondersteuningsstructuur cultuursector. Inventariserend onderzoek naar ondersteuningsfuncties. Berenschot. Visitatiecommissie Cultuurfondsen. (2018). Rapport Visitatiecommissie cultuurfondsen 2018.

Vroemen, J. (2018). *Educatie in erfgoed. Hoe we erfgoed (kunnen) gebruiken in het Nederlandse onderwijs*. Van Gorcum.

Walet, R. (2020). Uitkomsten onderzoek naar Brabantse erfgoedgemeenschappen. Erfgoed Brabant.

Warmer, M., & Groenendijk, T. (2022). Kunstzinnige oriëntatie in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek. SLO.

Colofon

Kennissynthese cultuurbeoefening op school en in de vrije tijd | Immaterieel erfgoed

Een verzameling van elf jaar Nederlands onderzoek.

Dit is een sub publicatie van het onderzoeksrapport ' Kennissynthese cultuurbeoefening op school en in de vrije tijd'. Een verzameling van elf jaar Nederlands onderzoek.

Op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap, Interprovinciaal overleg en Vereniging Nederlandse Gemeenten.

Uitgevoerd door LKCA (Landelijk Kenniscentrum Cultuureducatie en Amateurkunst), met medewerking van RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Auteurs

Luud Goossens en Arno Neele (LKCA)

Wim Burggraaff (RCE)

Met dank aan

Petra Faber en Leontine Herschoe (LKCA)

KIEN (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland)

Uitgever

LKCA

Lange Viestraat 365

Postbus 452

3500 AL Utrecht

030 711 51 00

info@lkca.nl

www.lkca.nl

Over LKCA

Cultuurbeoefening is essentieel voor een creatieve en veerkrachtige samenleving. Daarom versterkt LKCA de kwaliteit en positie van cultuureducatie en amateurkunst. We maken kennis toegankelijk en stimuleren samenwerking en professionalisering.

LKCA probeert publicaties zo toegankelijk mogelijk aan te bieden. Neem contact met ons op bij ontoegankelijke informatie via info@lkca.nl.

©LKCA Utrecht, mei 2025

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

LKCA

LKCA wil ervoor zorgen dat iedereen goede cultuureducatie krijgt (op school én in de vrije tijd) en dat iedereen kan meedoen aan culturele activiteiten.

LKCA | Lange Viestraat 365 | Postbus 452, 3500 AL Utrecht | +31 30 711 51 00 | www.lkca.nl | info@lkca.nl